

(F)

HISTORISK TIDSSKRIFT

ELLEVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

—
REDIGERET AF

POVL BAGGE og ASTRID FRIIS

—
FØRSTE BIND
—

KØBENHAVN

H. HAGERUPS BOGHANDEL, HOVEDKOMMISSIONÆR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1944—46

X
203-12

Smaastykker.

1.

Undersøgelser i Sverige af middelalderlige Fragmen- ter, der har tjent som Omslag om Arkivalier.

Af

Ellen Jørgensen.

Isak Collijn gav det første Stød ved sin *Redogörelse för på uppdrag av kungl. Maj:t i kammararkivet och i riksarkivet verkställd undersökning angående äldre arkivalieomslag* (1914), som skaffede Overblik over Stoffet — c. 29 000 Blade af gamle codices, hvoraf c. 27 000 var haandskrevne Blade, Resten Tryk.

Overbibliotekar G. E. Klemming havde i sin Tid fremdraget talrige Incunabelblade og havde sammenstykket betydelige Dele af de første trykte svenske liturgiske Bøger, og Collijn gjorde under sin systematiske Gennemgang en Efterhøst. Hans Interesse var dog concentreret om den store Haandskriftmasse og især om de liturgiske Fragmenter, der udgjorde Størsteparten af den, og det blev ham muligt at finde karakteristiske Træk og anvise Arbejdsomraader. Han fastslog, at de ældste Stykker pegede mod England (Skriften havde Reminiscenser af angelsaxisk Skriveskik, og Kalendere og Litanier rummede engelske Helgennavne), han fremlagde en Række Kalenderfragmenter fra de forskellige svenske Stifter gennem det 13., 14., 15. Aarhundrede med dybe Perspektiver for Kirkehistorikeren og gjorde opmærksom paa, hvor mange Bidrag Fragmenterne vilde give til Studiet af Hymnologien og Kirkemusikken og til Forstaaelse af Legendeudviklingen.

Redegørelsen sluttede med et Forslag om at løse Omslagene fra Arkivalierne og ordne og analysere Fragmenterne — ikke et Udvalg af særlig interessante Blade, men *alle* — og saa vidt muligt rekonstruere de Bøger, der var taget itu i Aarhundredet efter Reformationen. En stor og vigtig Opgave for svensk Biblioteksforskning. Trods denne Appel og de mange Impulser, Collijn havde givet, blev Sagen lagt til Side; maaske fordi det snart maatte blive klart, at det videnskabelige Foretagende, Redegørelsen havde skitseret, ikke burde begrænses til Kammerarkivet og Rigsarkivet, men omfatte det kgl. Bibliotek i Stockholm, hvortil mange Fragmenter i Tidens Løb var afleverede, og overhovedet alle Biblioteker og Arkiver rundt i Landet.

Endelig 1930 skred man til Værket. Det meget krævende Hverv overdroges Dr. Toni Schmid, som har gaaet i Professor Lauritz Weibulls kritiske Skole. Efter den oprindelige Ordning sorterede hun under det kgl. Bibliotek, senere et Aars tid under Rigsarkivet, men fra 1944 er hendes Arbejde henlagt under Vitterhets-, Historie- och Antikvitets-Akademien. I de forløbne Aar har hun i »Scandia« og i »Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen« offentliggjort en Række Analyser og Studier, ogsaa nogle Bøger, deriblandt *Sveriges kristnande* (1934) og *Liber ecclesie Vallentunensis*, udgivet af Vitterhets-Akademien i Fjor. De er en Slags Fyraftensyssel efter det egentlige Arbejde, Ordningen og Katalogiseringen af de 50 000 Arkivomslag, hun tumler med. De viser en stadig dybere Indtrængen og er i methodisk Henseende meget lærerige. Hvad Rigsbibliotekar Collijn havde bemærket om de ret mange engelske Haandskrifter, er blevet stadfæstet af Dr. Toni Schmid ved Fund af Brudstykker af Missaler, Breviarier og Antiphonier, en nøje afgrænset, særpræget Gruppe fra Slutningen af det 12. og Begyndelsen af det 13. Aarhundrede, smukke initialprydede Bøger, hvis Proveniens fremgaar af Skrift og Helgennavne. De maa tænkes at have tjent som Forlæg for svenske Skrivere. De har været med til at danne Grundlag for Messe og Tidelæsning og ført engelske Helgener ind i Kalenderen.

Paa mange Omraader lægger Undersøgelserne en fastere

Grund under Sveriges ældre Kirkehistorie. Først med Hensyn til Stifternes tidligste Tid og deres Udvikling.

I det 12. Aarhundredes første Halvdel — fra Lund Ærkesædes Oprettelse til 1164 — lød alle svenske Stifter under Lund. Navnlig i de nær Danmark liggende Bispedømmer maatte Assers og Eskils Kirkestyre øve Indflydelse. Toni Schmid finder baade for Skaras og Växiös Vedkommende Spor af Lundensisk Tradition i Fragmenter fra det 13. Aarhundrede, der fører tilbage til det 12. Aarhundrede. Ved Domkirkens Indvielse 1145 var Bisperne Ödgrim af Skara og Gislo af Linköping til Stede. Gislo deltog ogsaa i den vigtige Provincialsynode i Lund 1139. Ærkesædet i Uppsala grundlagdes 1164. Alexander III.s Bulle anfører Lydbisperne af Linköping, Skara, Strängnäs og Västerås, men ikke Växiöbispen; hvoraf vel maa sluttes, at han blev tilbage under Lund. Danske Akter fra 1170—1191 synes at bekræfte dette Forhold, idet de nævner Bisperne Balduin og Steinar af Växiö som Vidner og Deltagere i Møder, holdt af Eskil og Absalon. Først i et Diplom af 1241 betegnes en Växiöbiskop som lydende under Uppsala.

Växiö Stift var lille og fattigt. Det fik ikke Raad til sidst i Middelalderen at lade et Missale eller et Breviar trykke, og paa Grund af Ildsvaade og Krig er der kun faa Rester tilbage af de ældre Aarhundreders liturgiske Bøger. De andre Bispedømmer skaffede sig de dyrebare trykte Bøger — Uppsala og Strängnäs baade Missale og Breviar; Linköping, Västerås og Skara kun Breviaret; Västerås et Graduale. — Deres haandskrevne Codices er for en Del bevarede; hertil kommer saa Fragmenterne. Alt i alt taget har Västerås, men især Linköping en nogenlunde god Overlevering.

I Linköping vidtstrakte og rige Stift grundede Cistercienserne Alvastra og Nydala 1143, Roma paa Gotland 1164. I Skara Stift anlagdes Varnhem 1150. Saba i Södermanland (Strängnäs Bispedømme) var Datterkloster af Alvastra. Først kom Cistercienserne til Götalandskaberne, senere naaede de til Mälaregnene. I liturgisk Henseende var Klostrene Enklaver i det Stift, hvori de laa. En Paavirkning er alligevel ikke udelukket, og som Led

i en stor centraliseret Organisation maa de utvivlsomt have formidlet den svenske Kirkes nærmere Tilknytning til den almindelige Kirke.

Toni Schmid understreger stærkt Modsætningen mellem de sydlige Bispedømmer og Bispedømmerne omkring Mälaren: Uppsala, Strängnäs og Västerås. De er senere i Udvikling og danner en Gruppe for sig med mange Fællestræk.

Overalt er Kalenderen den første og sikreste Hjælp til Orientering med Hensyn til Stifternes liturgiske Forhold. For Uppsalas Vedkommende foreligger fra c. 1200 tre Kalenderblade, som udgør Del af et Missalefragment fra Vallentuna Kirke i Uppland, fra de følgende Aarhundreder syv Kalendere (flere af dem er kun enkelte Blade), endelig de to Tryk Missale Upsalense af 1484 og 1513. Kalenderen i Vallentuna-Fragmentet er skrevet til Brug for en Kirke i et af Mälardalskaberne. Under 8. Maj staar »Erics regis«, hvorved er tegnet et Kors og med senere Haand skrevet »festum«. Det er det ældste Vidnesbyrd om St. Eriks Kultus. Under 28. Juli læses »Botwidi«, under 11. Juni er »Eskilli martiris« indføjet. Botwid og Eskil var Södermanlands Helgener. Kalenderen mangler Maanederne Januar-Februar, derfor savnes Henrik (¹⁰/₁) og Sigfrid (¹⁵/₂). Af nordiske Helgener findes iøvrigt kun Kongerne Olav og Knud og under 8. Juli Martyrerne fra Selja paa Norges Vestkyst, Sunniva og hendes Følge. Olav var Nordens Helgenkonge fremfor nogen anden, og hans Fest fejredes i Sverige saalænge den gamle Kirke stod. Godt og vel en halv Snes engelske Navne, Ælfege, Wilfrid, Johannes af Beverley, Dunstan, Botolf, Ætheldrida etc., og nogle Ærkebispers og Bispers Navne fra Kirkeprovinsen Cöln taler om fremmed Indflydelse eller om Import af Bøger fra Vest og Syd. I Uppsala Stifts yngre Kalendere er imidlertid de fremmede Navne næsten alle forsvundne. Af de engelske findes kun Botolf fra Danelagen og Thomas af Canterbury, der begge lige til Middelalderens Slutning havde Festsdage af høj Rang; desuden Martyrkongen Edmund fra Østangel og Ærkebiskop Edmund¹. Forsvundne er

¹ Botolf stiftede midt i det 7. Aarh. i Lincolnshire et Kloster, som gick til Grunde under Vikingernes Hærgen. Hans Dag, 17. Juni, er nævnt i

ogsaa Knud Konge og Martyrerne fra Selja som Fortidslevn. Ældre Forbindelser afbrydes, gammel Kult glemmes, ny Interesser træder frem. Kalenderen afspejler det kirkelige Livs skiftende Præg. I Vallentuna-Fragmentet er der gjort Tilføjelser til den oprindelige Stamme. Hænder fra det 13. Aarh. har indført Navnene Franciscus og Dominicus og Martyren Peter fra Verona af Dominikanerordenen. I de næste Aarhundreders Kalendere faar de to Ordensstiftere en fornem Placering. Dominikanerne, Datidens Intellectuelle, og Franciskanerne med deres folkelige Virke kom som en Stormvind over Landene og greb langt stærkere ind, end Cistercienserne havde gjort. Franciskanerne bidrog gennem de liturgiske Bøger, de førte med sig, til Udbredelse af romersk Ritus, og i Texterne i svenske sen-

Kalendere baade fra angelsaxisk og anglonormannisk Tid. Der skal i England være mere end halvhundrede Kirker, viede til ham. Ved hver af Londons 4 Porte laa en St. Botolf-Kirke. Centrum for hans Kultus var dog Danelagen, hvor Relikvier gemtes i Ely og Thorney Klostre. Broderskabslisterne fra Thorney fra 11. Aarh. har labrige nordiske Navne. Fra disse Egne er St. Botolf ført over Havet til Kolonisternes gamle Hjem. (jfr. min Redegørelse for Ms. Addit. 40 000 i British Museum i NTBB XX, 1933, S. 186-188). — I Danmark fandtes St. Botolf-Kirker i Viborg, Aalborg, Roskilde, Lund, Engelholm, hertil Bolsker paa Bornholm. — I Necrologium Lundense regnes hans Dag blandt Festsdage, og i Kalenderen, der er knyttet til det skaanske Annal-Manuscript, som man efter dets sidste middelalderlige Hjemsted plejer at kalde Colbaz-Ms., staar hans Navn skrevet med Majuskler og med vedføjet Kors, hvorved betegnes, at St. Botolf-Dagen ligesom St. Olav-Dagen hører til Kirkefesterne. Saaledes ogsaa i den katolske Kirkes sidste Tid; i de liturgiske trykte Bøger fra de danske Stifter har 17. Juni høj Rang sammen med 29. Dec., Thomas af Canterburys Dag.

Det er umuligt at blive klar over, hvor omfattende den engelske Indflydelse i Danmark har været, saa længe vi ikke har en nogenlunde sammenhængende liturgisk Overlevering i Lighed med den, Toni Schmid's Undersøgelser har skaffet til Veje. Man kan formode, at meget af Fortids Forhold allerede er slettet ud ved Absalons Forsøg paa at skabe Uniformitet, da han 1187 eller 1188 kaldte Bisperne og Domkirkernes første Mænd til Synode i Lund (Kr. Erslev: Rep. n. 52; Annales Daniel 139, 145) — end mere ved senere Forsøg, da Missaler og Breviarier sendtes i Trykken. Vist er det, at de engelske Helgeners Spor i disse Bøger er faa, naar undtages Breviarium Olthoniense. Odense Stifts Særstilling har sin Forklaring: Domkirkens Præsteskab var Benedictinere, indkaldte fra Evesham.

middelalderlige Manuscripter iagttoges et ikke ringe dominikansk Indslag. Sidste Stadium paa den lange Vej repræsenterer Kalenderen i Missale Upsalense af 1484 og 1513, der drager de hjemlige Helgener i Forgrunden.

Samme Udviklingslinie i det væsentlige findes i de andre Bispedømmers Kalendere. De liturgiske Bøger, der blev trykt i de sidste Tiaar før den katolske Kirkes Fald, bærer Præg af, at der er arbejdet med det overleverede Stof, fejlet ud, systematiseret. I alle dominerer de nationale Helgener. Hvert Stift fejrer dem alle tilsammen næsten uden Undtagelse, men giver sine egne Børn den største Ære. Derved fremkommer en Differentiering. Samtidig med at Uniformitet søges gennemført inden for Stiftsgrænsen, skiller det ene Stift sig klarere fra det andet end nogen Sinde før.

Saaledes har Toni Schmid fulgt Stifterne ned gennem Tiden — kun ikke det yngste, Åbo Bispedømme. Her har finske Lærde arbejdet. 1917 tog Chefen for Universitetsbiblioteket i Helsingfors Initiativet til en Katalogisering af Omslagene om de Arkivalier, der var afleverede i Henhold til Freden i Frederikshavn, og som for Størstedelen hidrørte fra Mss., forhen brugte i finske Kirker og Klostre. 1922 udsendte T. Haapanen 1. Hefte af *Verzeichniss der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors* omhandlende Missaler og derefter to andre Hefter, der registrerede Gradualer og Breviarier. Ligesom Haapanens Arbejde var A. Malins vægtige Disputats *Der Heiligenkalender Finlands* (1925) inspireret af Rigsbibliotekar Collijns Redegørelse. Meget kraftigt fremhæves den Paavirkning, der udgik fra Dominikanernes i 1249 grundlagte Konvent i Åbo. Dominikanernes Ordensliturgi, ikke liturgisk Tradition fra et af de svenske Stifter blev Basis for Udviklingen.

Der er meget at hente i Dr. Toni Schmid's Undersøgelser. Man faar f. Ex. Underretning om et Par Fragmenter af et Paaske-spil, en dramatisk Fremstilling af Kvindernes Besøg ved Christi Grav Paaskemorgen, fundne i Kammerarkivet, og et lille Brudstykke, som gemmes i Strängnäs Domkirkes Bibliotek (NTBB.

XX, 1933, 57). Andetsteds berettes om Fund af Fragmenter af Vielseritualer, »Ordo ad faciendum sponsalia«, »Benedictio sponsi et sponsæ« (Scandia VI, 1933, 112). Hvis mere Manualestof kommer for Lyset, vil det maaske blive muligt at prøve Jos. Freisens Hypotese om engelsk Indflydelse paa svenske Ritualer, fremsat i hans Udgave »Manuale Lincopense etc.« (1904), en Hypotese, som alene hviler paa svenske trykte Manualer fra Middelalderens Slutning og end yngre engelsk Stof. Ogsaa paa dette Omraade maa der bygges op fra Grunden ved Hjælp af den ældre Overlevering.

Hidtil synes imidlertid det mangeaarige Arbejde med Arkivomslagene især at være kommet den ældre Helgenhistorie til Gode. Nogle Navne fører os tilbage til Missionstiden. Adam af Bremen nævner Sigfrid blandt de Bisper, Olav den Hellige havde med sig fra England til Norge, og som ogsaa virkede i Sverige; Ælnoth ved Besked om en engelsk Biskop Eskil, der prædikede i Sverige og blev Martyr.

Om en Kultus foreligger dog intet solidt og sammenhængende Vidnesbyrd før c. 1200, thi først fra det Tidspunkt er der bevaret liturgisk Stof, Kalendere og Litanier. Her finder man tidligst Erik, Botvid, Eskil og Sigfrid, — fra 13. Aarh.s Udgang Elin fra Skövde i Skara Stift, — fra 15. Aarh. David fra Munkatorp i Västerås Stift. Man iagttager, hvorledes en Kultus, der var stedbunden, drages til Domkirken, hvorledes den breder sig fra Stift til Stift, over hele Riget. Diplomerne giver Støttepunkter. Biskop Brynolf af Skara sætter i sin Forordning 1281 Bøde for Saar og Drab under Elin-Messe i Skövde. Et Botvidpræbende stiftes 1331 i Strängnäs Domkirke. 1463 søger den udvalgte Biskop i Västerås hos Paven Tilladelse til at føre St. David til Domkirken.

De tidligste Mss., der indeholder Helgenlevneder, er fra det 13. og 14. Aarh. Toni Schmid har arbejdet meget med dette Stof. Botvid-Legenden med de konkrete Træk, den enkle Stil mener hun at kunne føre til det 12. Aarh.¹ og stiller mod den

¹ Da Botvid er bleven dræbt af en vendisk Træl ude i Södermanlands Skærgaard, og hans Broder søger hans Lig, slaar en hvid Fugl sig ned i Historisk Tidsskrift, 11. R. 1.

de yngre Legender, der tynges af bibelske Reminiscenser og giver meget faa reelle Data, intet individuelt, da de oftest er skaarne over en given Læst. Hun viser, at to Legender, henholdsvis fra Södermanland og Västmanland, søger at knytte St. Eskil og St. David til St. Sigfrid, der i Tidens Løb er bleven den store Missionsbiskop fra England, der bygger Kirker og grunder Bispesæder, kristner Sverige. St. Sigfrid-Legendens Udviklingslinie ligger klar, idet Toni Schmid 1942 i *Analecta Bollandiana* LX har fremlagt en Del af Materialet, karakteristiske Stykker, nemlig den ældste Redaktion af St. Sigfrids Vita efter et svensk Breviar Ms. Addit. 40 146 i British Museum (sæc. XIII), en yngre Redaktion efter Ms. Ups. C 416 (sæc. XIV) og tilsidst Legendens i sin fulde, fantastiske Udfoldelse efter Ms. Ny kgl. Saml. 54 8vo i det kgl. Bibliotek i Kbh. (sæc. XV).

Man vil gerne tage denne 9 Siders Publication som et Præludium og haabe paa en omfattende Udgave af de Texter, der ligger forud for de liturgiske Tryk fra Middelalderens sidste Aartier, og alt hvad der kan finde Plads i »*Vitæ sanctorum Svecicorum*«.

Dette Stykke skal dog ikke slutte med en Begæring, men med en Lov over de Undersøgelser, som føres igennem med haardnakket Vilje og lang Taalmodighed.

2.

Et Par smaa Holbergproblemer.

af

Th. A. Müller.

1°. *Holbergs Rejse til Holland og den »Moscovitiske Edelmand«.*

I Efteraaret 1704 kom Holberg hjem til Bergen som cand. theol. med laud og megen Selvfølelse over den fine Eksamen Forstavnens af Baaden. (Arkivar H. Grüner-Nielsen henviser til Art. Seelenvogel i *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VII sp. 1572 og til St. Thompson, *Motif-Index of Folkliterature* II, 421).